

BODÓ JULIANNA

JELKÉPEINK SZEREPVÁLTÁSA

Rohanó világunkban, a felgyorsított életformaváltás közepette gyakran hajlunk arra, hogy a hagyományos falu, a paraszti társadalom világát idilli közösségnek, a zavartalan együttélés elveszett paradicsomának tekintsük. Ezt az illúziót táplálja az a tény is, hogy a hajdani falu világa valóban sokkal szervezettebb és áttekinthetőbb volt, mint a mai. A közösség életét nemzedékek során átörökített normarendszer szabályozta, s ebben a rendszerben mindenki megtalálta – a falu hierarchiájában elfoglalt helyének, életkorának, nemének megfelelően – a viselkedési szabályokat, s azok eligazították az egyént mindazokban a helyzetekben, amelyekkel a számára adott élettérben találkozhatott. Mindez valóban megerősíteni látszik azt az illúziót, amelyet a ma embere táplál a hagyományos paraszti társadalomról. Azonban az összehasonlítás idealizáló gesztusa, valamint a tények száraz számbavétele között hasznos lenne felállítani egy operacionális modellt, amelynek segítségével jellemezni lehet ezt az ideálisnak feltételezett állapotot. A szakirodalom több megközelítési lehetőséget is kínál, többféle módszerrel próbálja leírni és értelmezni ezt az állapotot. S bár nálunk még mindig a pozitivista szellemben történő adathalmazás uralkodik, minden bizonnyal hasznos lenne számolni azokkal a megközelítésekkel is, amelyek a népi kultúra működésének modellálására felhasználhatók.

Az utóbbi évtizedek tudományos kísérletei közül igen termékenynek ígérkezik a rendszerelméleti megközelítés, amely szerint bármely társadalmi entitást nyílt rendszerként vizsgálunk. Az elnevezés a rendszer és a környezete közti viszonyra utal, a kettő közti kommunikációs kapcsolatokat hangsúlyozza. Fontos hozzátenni, hogy ez a rendszer ugyanakkor dinamikus is, időben nem változatlan, hanem működése, fejlődési folyamata során kimerevíthetők és leírhatók bizonyos állapotok, fejlődési szakaszok (vö. Golu–Dicu 1974. 85–87.), s ezekben a szakaszokban egyenként fellelhető az idő hármasságának egysége – múlt, jelen és jövő – összefonódottsága. Ilyenformán a hagyományos paraszti társadalom életútjának bármely szakasza – s így az idillinek tartott állapota is – egy fejlődési folya-

mat adott állomásának fogható fel. Abban az állapotban, amelyet ma idillinek szokás nevezni, a rendszer zavartalanul működik, belső szabályrendszerében jól funkcionál az az önszabályozó mechanizmus, amely azonnal korrigálni képes a fellépő zavarokat. A külső környezetből pedig csak olyan hatások, információk jutnak be a rendszerbe, amelyek zökkenőmentesen be tudnak épülni elemei közé, amelyeket a rendszer fel tud dolgozni anélkül, hogy kibillenne egyensúlyi helyzetéből. Ez tehát a rendszer „történések” egy állapota a sok közül, amelyet kevésbé szervezett, kevésbé rendszerszerű szakaszok követnek és előznek meg. Ez a megközelítés nyilván korántsem nyújtja a paraszti társadalom kimerítő leírását, csupáncsak jellemez egy adott állapotot, de ezek a megállapítások fontosnak tűnnek, mert a folklór működésének értelmezéséhez szolgáltatnak adalékokat. A rendszerelmélet módszertani apparátusával ugyanígy jellemezhető a folklór mai állapota is.

Mint bármely kultúra felépítésében, a folklór struktúrájában is elkülöníthető a felszíni és a mélyszerkezet (Hoppál-Niedermüller 1983a. 274.). A folklór modellálásakor is jól használható ez a megkülönböztetés, s a kettő közötti viszonyok vizsgálata a népi kultúra olyan rejtett mechanizmusait tárja fel, amelyeknek ismerete nélkül a kutatás nem nagyon tud túllépni az empirikus leírás és adatrögzítés szintjén. Természetesen még más modellek is felhasználhatók, azonban a jelképek működésének vizsgálatához ez a változat tűnt a legcélravezetőbbnek.

A kultúra mélyszerkezetéhez a világkép tartozik, a felszíni szerkezethez pedig a cselekvés, az akció. A kettő közti kapcsolatot áttételeken keresztül valósul meg: a világkép nem közvetlenül készíti cselekvésre, hanem bizonyos közvetítő, úgynevezett transzformációs mechanizmusok révén. A közvetítő szerepét az értékrendszer tölti be, mégpedig a szimbólumok és szimbolikus cselekvések által. Az értékrendszer a kultúra legfontosabb elemeit tartalmazza, de az egyedi cselekvések szintjén ezek az értékek nem a tétéles felmutatás gesztusában nyilvánulnak meg, hanem olyan szimbolikus cselekvésekben, amelyeknek jelentéseit az illető kultúrát létrehozó és működtető közösség úgy értelmezi, mint az egyes élethelyzetek minőségének adekvát kifejezéseit és társadalmilag helyes viselkedési mintákat.

A kultúra fogalmát jelelméleti oldalról is érdemes megvilágítani. Eszerint a kultúra jelrendszer, avagy – Lotman közismert és sokat idézett meghatározása szerint – „valamennyi nem örökletes információ, az információ szervezési és megőrzési módjainak összessége” (1973. 272.).

Az egyes ember biológiai léte csak a természeti szükségletek kielégítésétől függ, de közösség nem állhat fenn kultúra nélkül. A kultúra bonyolult gépezet, amely nem csupán megszerzi és megőrzi az információt, hanem állandóan eljárásokat dolgoz ki a megőrzésre és a továbbadásra vonatkozóan. Miközben a világ modelljét építi, megalkotja önmaga modelljét is úgy, hogy egyes elemeket hangsúlyoz, másokat pedig mint lényegteleneket elvet. Ez a saját modell – amely az uralkodó vonásokból épül – az adott kultúra „szövegeinek” megfejtési kódja lesz. (A szöveg fogalma itt mint jelelméleti kategória szerepel, a kultúrában a hiedelmektől a tárgyakig, a beszélt szövegtől a tudáselemekig sok minden ide sorolódik.) Amikor a kultúra ilyenformán betáplálja emlékezetébe önmaga koncepcióját, akkor lesz egységes.

Érdekes módon kapcsolódik össze a kultúra, működésében a jelentés és az érték fogalma. Egyszerűen ezt úgy lehetne mondani, hogy a kultúrában azt fogadjuk el értéként, aminek valamilyen többletjelentése, önmaga tárgyi mivoltán túl másodlagos jelentéstartalma is van. A mindennapi nyelvhasználat is megteremti ezt a kapcsolatot az olyanszerű kifejezésekben, mint „ennek jelentősége van”, „ennek nincs jelentősége” stb. (Lotman 1973. 282.). A szimbolikus antropológia mindezt úgy fejleszti tovább, hogy a kultúra tényeinek többletjelentésekkel felruházott elemeit nem egyszerűen jelként, hanem szimbólumként értelmezi. Ezeknek a vizsgálódásoknak a középpontjába a jelentés problémája, a jelképek keletkezésének és működésének (a szimbolikus cselekvéseknek) a kérdése kerül.

A szimbolikus antropológia szemléleti alapállása termékenynek ígérkezik a népi kultúra változásának vizsgálatában is. A folklorizmuskutatók ezt a szempontot nem nagyon aknázták ki, írásaikban elsősorban a társadalom- és történelemkritikai hangvétel dominál (Jeggle 1979, Bausinger 1971, 1982). Kivételt képez Voigt Vilmos egyik tanulmánya, amelyben a szerző érinti ezt a kérdéskört is (1981). Vizsgálati módszerünk az eddig bemutatott elméleti megfontolások függvényében a kö-

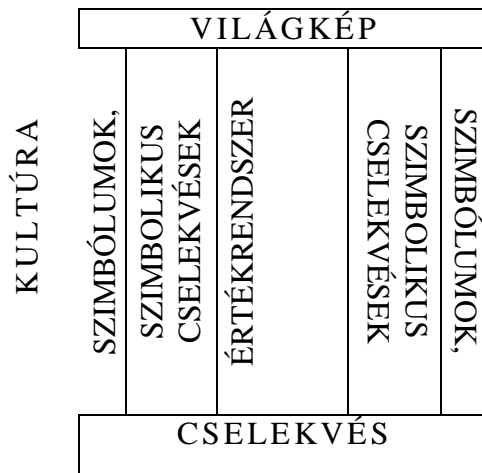
vetkező: szinkronmetszetben mutatjuk be a szimbólumok működésének természetét abban az állapotban, amikor a folklór mint viszonylag zárt rendszer létezett. (A rendszerelmélet kritériumai szerint minden kultúra nyílt rendszernek tekinthető, hiszen állandóan kapcsolata van környezetével. Ezen túlmenően azonban bejár egy utat, amelynek során a kezdeti, kevésbé szervezett állapotok során eljut a magasabb szervezettségi fokkal jellemző állapotba, majd fokozatosan széthull. Koherenciája a szerveződés tetőpontján a legnagyobb, a kultúra ebben a fejlődési fázisban különül el leginkább környezetétől, ekkor tudja a leghatékonyabban, kivédeni és beépíteni a ráirányuló, támadó jellegű hatásokat. Ezt az állapotot nevezük viszonylag zárt állapotnak.) A továbbiakban pedig – szintén szinkron metszet formájában – egy történetileg későbbi folklórállapotban elemezzük ugyanezt (a szimbólumok működése a mai felbomlásban lévő rendszerben). A két metszet közti különbséget értelmezve próbáljuk felvázolni az etnikai szimbólumok szerepváltásait.

Jelképek a népi kultúrában

Bármely kultúra működésében, így a folklórban is a jelképek központi szerepet játszanak (vö. Hoppál–Niedermüller 1983a). A kultúra egyes tényei önmagukon túlmutató entitásokká válnak, többletjelentésekkel ruházódnak fel. Ez a többletjelentés lesz az úgynevezett szimbolikus jelentés, amely az illető közösség mindennapjaiban, kommunikációs gyakorlatában állandóan jelen van. A szimbólumok – legyen szó tárgyról vagy cselekvésekről – nem önmagukban, egymástól elszigetelten állnak, és nem egyenként töltődnek fel jelentésekkel a mindennapi használat során, hanem mindig kapcsolódnak más jelképekhez, rendszerbe szerveződnek. A szimbólumoknak ez a rendszere a közösség kommunikációs gyakorlatában válik értelmezhetővé. Ha az elemeket kiszakítjuk az őket nap mint nap újratermelő kommunikációs gyakorlatból, akkor mint egyedi cselekvések vagy tárgyak leírhatók ugyan, de gazdag jelentéstartalmuk a kutató számára rejtve marad. Az adathalmazokon alapuló gyűjtések során még az sem válik nyilvánvalóvá, hogy a szimbólumok jelentései a társadalmi használat folyamataiban állandóan újratermelődnek. A szimbólum működése egy olyan információmegőrző és továbbító mechanizmus, amely biztosítja a kultúra egységét, megteremti annak

lehetőségét, hogy az illető kultúra értéként szereplő tényei megőrződjenek és továbbadójának.

A szimbólumoknak ez a kiemelt szerepköre akkor válik igazán szembeötlővé, ha beillesztjük a már említett kultúra-működési modellbe. Mint már utaltunk rá, a kultúra mélyszerkezetét a világkép, a felszíni szerkezetét pedig a cselekvések sora alkotja, míg a kettő közti kapcsolatot az értékrendszer teremti meg. Amikor a folklór mint viszonylagosan zárt rendszer jól működik, akkor az értékek nem fogalmazódnak meg tételesen, nem mondják ki őket. Éppen a szimbolikus cselekvések azok a gesztusok, amelyek a mindennapi kommunikációs gyakorlatban közvetítik az értékeket. Vagyis az értékek föl vannak oldva a szimbolikus praxis hálójában, aminek éltető közege a mindennapi kommunikációs gyakorlat. Közvetlenül kimondva, felmutatva az értékek – mint a világkép részei – nem készítenek hatékony cselekvésre, hatásuk akkor erősödik fel igazán, amikor szimbolikus gesztusok hordozzák őket. A rejtve hatás folyamatában – a szimbólum természetéből adódóan (vö. Cassirer 1973, Zalai 1984, Belohorszky 1980) – az értékek, a normák feltöltődnek érzelmekkel, az érzelmeket pedig megnemesíti az értékekhez való kapcsolódás tudata (Coenen-Hutner 1983). Ezt a modellt grafikusán a következőképpen ábrázolhatjuk:

A folklór világképe magába foglalja a közösség teljes tudását tágabb és szűkebb környezetéről. Idetartozik a természeti és társadalmi környezet, az ezekről való tudás. Mindez olyan rendszerbe szerveződik, amelyben a mikro- és makrokozmosz kölcsönösen leképezi egymást. A paraszti társadalom értékei – a tágabb környezettől a szűkebb felé haladva – olyan bináris oppozíciósorba rendeződnek (kétpólusú ellentétek sorozata), amelynek skáláján az általános erkölcsi értékektől, normáktól a mindennapi viselkedési szabályokig minden fellelhető. Közülük a legismertebbek a következők:

ég	– föld	jó	– rossz
fent	– lent	férfi	– nő
világos	– sötét	fiatal	– öreg
élet	– halál	munka	– tétlenség
páros	– páratlan	érettség	– éretlenség
jobb	– bal	egészség	– betegség

Az ilyen és ehhez hasonló értékek mind, mind szimbolikus cselekvésekben föloldva működnek és hatnak. A következőkben néhány olyan példát mutatunk be röviden, amelyek ilusztrálják a jelképeknek ezt a közvetítő szerepét, valamint az értékeknek a szimbolikus cselekvésekben való föloldódását.

A közösség tágabb környezetéről mint ellentétes értékekkel telített térről talán a népmese, ezen belül is a varázsmese mond a legtöbbet. A mese tere zárt, a benne mozgó alakok ideje is csupán történeti idő, az események ebben a kettős meghatározottságban folynak. A mesei hős a számára adott környezetben bizonyos előírások szerint, szabályok betartásával cselekszik. Bejárja a világmindenség egy részét. A térelemek – Nap, Föld, Másvilág stb. – mint értékhordozó elemek a bináris oppozíciósor mentén elhelyezhetők. A mesei tér alakjai is értékelhetők azoknak a térelemeknek a minősége szerint, amelyhez kapcsolódnak: a banya a sötét erdőben, a sárkány a mély kútban stb.

Ebben a kontextusban a népmese mint szimbolikus tárgy értelmezhető. A mesélés pedig mint kommunikációs aktus nem más, mint a szimbolikus tárgyhoz rendelődő jelentések állandó újratermelődése. A mese és működése csakis olyan körülmények között képzelhető el, amikor a mese által közvetített értékek rejtett, a közösség életét belülről szervező erővel ren-

delkeztek. A népmese olyan érték közvetítő szimbólum volt (és a mesélés olyan szimbolikus gyakorlat), amelyben az értéket nem a tételes felmutatás, kimondás tette hitelessé és átélhetővé, hanem a szimbólum természetéből fakadóan rejtve ható transzcendens mag.

A szimbolikus cselekvések talán legjellemzőbb példája a hiedelem. E témakör szakirodalmában ma már áttekinthetetlenül gazdag. Egy operacionális meghatározás szerint (Hoppál 1982a) a hiedelem olyan tudatállapot, amely cselekvésre indít anélkül, hogy meggyőződne az igazságtartalmáról. A hiedelem mint a világ eleme cselekvésre készítő hatásánál fogva a közösség minden tagját segíti abban, hogy eligazodjék környezetében, megtalálja és betartsa a minden helyzetben legmegfelelőbb viselkedési formákat. Így a hiedelem az egyén cselekvéseinek programjaként működik. Mikor valaki este az ereszt alá önti ki a vizet, ez nem egyszerűen az udvarra való vízköntésnek minősül, hanem egyúttal szimbolikus gesztusnak is: az ősök iránti tisztelet nyilvánul meg benne. A hiedelem szerint ugyanis a halottak naplemente után hazajárnak, s aki vizet önt ki „csak úgy”, az a halottját önti le. A szimbolikus cselekvés itt is rejtve közvetíti az értéket, az ősök iránti tiszteletet. Nem a tiszteletre való felszólítás készíti az egyént cselekvésre, jelen esetben arra, hogy a vizet ne máshová, hanem az ereszt alá öntse. Azt a vizet amúgy is ki kell önteni, de ha azt a hiedelemben megtestesülő szabály szerint cselekszi valaki, akkor a szimbolikus cselekvés gesztusával elfogadja értéként az ősök iránti tiszteletet is.

Szimbolikus cselekvéseknek minősülnek azok a szertartások is, amelyek az egyént az egyik társadalmi helyzetből a másikba juttatják, s ugyanakkor ezt a váltást a közösség többi tagja számára kifejezik. Ezek az ünnepi momentumok a szimbolikus tettek erejével bírnak, hiszen az egyén szerepváltása nem csupán kifejeződik, hanem valóban akkor, az ünnepi szertartás pillanatában történik meg. Mint minden más szimbolikus gesztus esetében, itt is érték közvetítés történik. A lakodalom például valóban összeadja a fiatal párt, ugyanakkor mintegy rejtve értéként tételezi az érettséget, az önálló munkára és utódok nevelésére való képességet. A szertartás jelképrendszere többször és nyomatékosan kiemeli – nyilván áttételesen, közvetett formában – ezeket az értékeket.

Végül pedig meg kell említeni a folklór olyan tárgyi ele-

meit is, amelyek meghatározott helyzetekben szimbolikus tárgyként funkcionálnak. Így például a sulyok egyszerű munkaeszköz, ha a patakban ruhát mosnak vele, de ha a szépen megmunkált darab a szoba falán, kitüntetett helyen függ (rendszerint a lány ágya felett), akkor ezt a közösség tagjai a következőképpen értelmezik: a lánynak valaki udvarol, aki szándékának komolyságát kifejezendő mintegy jegyajándékkul ezt a sulykot készítette és ajándékozta neki. Az elfogadás és a falra való felfüggesztés a lány részéről jelképes gesztus. A tárgy így szerelmi jelképpé válik, a szerelem és a hűség ki nem mondott értékeit közvetíti.

E néhány paradigmátikus példa nyomán már jól körvonalázódik az a szerep, amit a jelképek a folklór rendszerének viszonylagosan zárt állapotában betöltöttek. Összefoglaló értelmezésre itt nem vállalkozunk, ez jóval túllépné e tanulmány kereteit, csupán az volt a célunk, hogy érzékeltessük – egy adott keresztmetszetben – a folklórelemek működésének néhány fontosabb jellegzetességét. Nézzük most a másik metszetet, a folklórelemek mai állapotát.

Szimbólumok – új szerep körben

Napjainkban a folklór és a folklórról való beszélés szinte mindenütt jelen van. Az öltözködéstől a lakásdíszítésig, a turistaprogramoktól a színpadi szórakoztató műsorokig, a szabadidőköröktől a kirakatokig minden területen folklórelemekre bukkanunk. Az avatatlan szemlélő számára is nyilvánvaló, hogy a folklórelemek jelenlétének sok-sok változata jelkép értékű. Csak néhány példát említünk, számukat tetszés szerint bárki gyarapíthatja.

A népművészeti kiállítások minden esetben kiemelt jelleget kapnak a más típusú kiállításokhoz viszonyítva. A kiállított tárgyak – kerámiák, kézimunkák, faragott tárgyak, ruhák stb. – mindig valamilyen megszervezett kompozícióban kerülnek a nyilvánosság elé. Egy tájegység népművészetét mutatják be, vagy pedig szervezett keretek között működő kör vagy szövetkezeti műhely termékeiből válogatnak, esetleg egyetlen kiemelkedő népi mester munkái. Vannak másfajta kiállítások is, amelyeket valamilyen ünnepi alkalomra, reprezentációs céllal rendeznek meg, mintegy hangsúlyozva az illető ünnepi alkalom rendkívüliségét, ünnepélyességét. Bármilyen típusú kiállításról legyen is szó, a tárgyak kiválogatásának és a

reprezentáció terében való elhelyezésének elsődleges szempontja a képvisolet, hiszen a kiállításra került tárgyak a népművészet egészét hivatottak jelképezni, amely – a kiállított tárgyakhoz hasonlóan – él, működik és ezenkívül sokszínű, szép és gazdag. A megnyitón a szervezők részéről elhangzó beszédek hangsúlyozzák, hogy a kiállítás maga olyan gesztus, amely a népi kultúra őrzését, hagyományaink ápolását szolgálja. A látogató közönség mintegy önkéntelenül átveszi a rendezvény hangulatát, vagy pedig már eleve ilyen beállítódással érkezik. Megilletődött komolysággal járkal a tárgyak között, érzi, tudja, hogy nem egyszerűen tárgyakat szemlél, hanem olyan értékeket, amilyenekkel csakis itt találkozhat. A rendezvény folyamán és az utána való beszélgetésekben pedig maga és mások számára úgy értelmezi a dolgot, hogy magával a népi kultúrával találkozott.

Egy régi kastélyban, amelyet művészek találkozóhelyévé alakítottak át, a termeket népi faragással díszített bútorokkal, kerámiatárgyakkal, szöttesekkel, varrottasokkal rendezték be. Az ebédlőteremben minden egyes szék támlájára más és más faragott díszítőmotívum került. A kastélyt megtekintő kirándulók figyelmét mindig felhívják erre, hangsúlyozva ennek a sokféleségnek a jelentését: népművészetünk motívumkincse olyan gazdag, hogy egyetlen bútordarabon sem kellett ismételni a már egyszer felhasznált motívumokat. A látogató ennek megfelelően szemléli tovább a székeket, nem szemnek tetező ülőalkalmatosságot látva többé bennük, hanem a népművészet kimeríthetetlen gazdagságának jelképét.

A táncház divatjának idején az odajárók kötelességszerűen valamilyen parasztblúzt öltöttek magukra a farmer mellé. Akinek más népies ruhadarabja is akadt, az még inkább „menő” táncházasnak tarthatta magát. A kialakult hierarchiában elfoglalt helyet – az ügyes táncolás és a látogatás gyakorisága mellett – ezek az öltözetdarabok is meghatározták, hiszen viselőik tisztában voltak azzal, hogy az illető ruhadarabok hordásával nemcsak öltözködtek, hanem demonstrálták a népi kultúrához való ragaszkodásukat és abbéli hitüket is, hogy a folklór olyan érték, amelyet a belőle kiemelt ruhadarab hordásával ápolhatnak. Akinek nem volt ilyen ruhadarabja, az jogosan érezhette, hogy nem igazi tagja a táncházközösségnek. Ha sikerült beszereznie a kérdéses ruhadarabokat, akkor a közös-

séggel – és ezen belül a népi kultúrával – való azonosulás gondja megoldódott.

Kissé kényes, de nagyon szemléletes példaként a néprajzi kiadványokat is felhozhatjuk. Közismert, hogy ezek többsége díszes kivitelezésben, reprezentatív külsővel jelent meg. A kereslet irántuk meglehetősen nagy volt, aki valamit is adott magára, az szinte kötelességének érezte, hogy megvásárolja ezeket a könyveket. A vásárlás gesztusa és a könyvnek a lakásban való elhelyezése azonban ezúttal is arra utal, hogy ezek a cselekvések többletjelentéssel ruházódtak fel. A vásárlók egy része olyan „ügynek” tekinti bizonyos könyvek, köztük egyes néprajzi könyvek beszerzését, amit szűkebb környezetükben (munkahely, baráti kör) megbeszélnek, a megvásárolt könyvet pedig a lakásban feltűnő helyre teszik. A cselekvések megszervezése, kitüntetett jellege folytán mind a kiadvány, mind pedig a megszerzés gesztusa jelképpé minősül át. A szép kiállítású, feltűnő helyre rakott és beszédtema tárgyát képező könyvek sora azt is szimbolizálja, hogy a könyvek tulajdonosa – a gesztusok síkján – hozzátartozik egy közösséghez, s ezt önmaga és mások előtt is demonstrálni szeretné, hiszen a hovatartozás maga az érték.

A népművészeti tárgyak bevonultak a lakásokba mint díszítőelemek. Díszítő funkciójukon túlmutatva azonban más jelentésekkel is felruházódtak. A tárgy tulajdonosa nem egyszerűen bokályt, tányért, sulykot lát az illető tárgyban, hanem elsősorban folklórt, népművészetet. A bokály nem egyszerűen bokály többé, hanem a népi kultúra jelképe s mint ilyen nagyon sokra tartott érték, amit őrizni, ápolni kell. Előfordul ugyan, hogy a tárgyak között nem éppen hiteles darab is akad, de ha a forgalmazásban a „népi” címke kerül rá, akkor másfajta elbíráló szemponttal már nem közelíthető meg, mint ahogyan a folklór értékesnek tartott elemeihez közeledünk. Ezért akadálytalanul képes betölteni, akárcsak „hiteles” társai, a folklórhoz való tartozás demonstrációját. Itt is azt látjuk, hogy nem a tárgy fontos önmagában, hanem a hozzárendelt szimbolikus jelentés.

Az eddigi példák meggyőzően bizonyítják, hogy ezek a jelképek mások, mint amilyeneket az elemzés első részében láthattunk. Miben áll másságuk, hogyan termelődik új jelentésük, milyen új kommunikációs kontextust feltételez a jelentéstermelő mechanizmusnak s magának a jelentésnek a meg-

változása? Csupa olyan kérdés, amelyekre a választ a kultúra működésében bekövetkezett változások vizsgálatával lehetne megadni.

Nézzünk meg részletesebben egy olyan példát, amelynek megfelelőjével a tanulmány első részében már találkoztunk. Szó esett olyan népművészeti tárgyokról, amelyek a lakás díszítőelemeként a népművészetet, annak értékes voltát szimbolizálják. Ilyen például a ma nagy példányszámban előállított faragott sulyok is, amelynek túldíszítettsége, nyelének szögletessége, fényesre lakkozott felülete eleve kizárja annak lehetőségét, hogy vele sulykolni lehessen. Nyilván nem is ilyen céllal vásárolták, hiszen ki mos ma már sulyokkal! Nem múzeumról lévén szó, azt sem gondolhatjuk, hogy régi munkaeszközök bemutatásának vagyunk tanúi. Miért kerül akkor a sulyok a lakásba? Mert az is biztos, hogy nem szerelmi jelkép, mint ahogyan díszes változatában a paraszti társadalomban akként funkcionált. Arról a változatról azt mondtuk, hogy a tárgy értékeket forgalmazott, a szerelem és a hűség szimbólumokba feloldott értékeit. Mivel nem munkaeszköznek szánták, díszesebbre festették vagy faragták, de ez a díszítettség nem a népművészet gazdagságát jelképezte, hanem – szintén jelképekben föloldva – a szépség értékét. Ezzel szemben a falra kiakasztott mai sulyok tételesen sokszor megfogalmazott értéket hirdet, önmagát nevezi értékesnek. Szimbólum, de az előbitől eltérően annak olyan változata, amely nyilvánvaló, a rendszerről már leszakadt és önálló életre kelt értéket forgalmaz. Mint kinyilvánított érték, már nem a folklór rendszerének szerves tartozéka, ezért könnyen átfordítható, behelyettesíthető bármi mással, ha a szükség úgy kívánja. Mint működő jelkép már nem a folklór kontextusában nyeri el a hozzárendelt jelentéseket, és bármennyire is „népinek” mutatja magát, már egy más, a folklórtól különböző életmód tartozéka.

Természetesen nem akármilyen válhat ilyen jelképpé. Mint már utaltunk rá a felvázolt modell kapcsán, a folklór mint rendszer viszonylagosan zárt állapotában a szimbolikus cselekvés transzformációs mechanizmusként működik a mélyszerkezet és a felszíni szerkezet között, mégpedig úgy, hogy közben az értékrendszer elemeit hordozza, olyan értékelemeket, amelyek a rendszer inherens részei, amelyek rész-mivoltukban válnak jelentéssé. Létezni annyi, mint a rendszerben résznek lenni – mondja Lotman már idézett művében. Természetesen a rész

működése során, a többi részelemmel összefüggésben válik jelentéssé, értékke. Nem az egésznek jelképezi, hanem része az egésznek. Bármely szimbólum értékjelentése elhelyezhető azon az oppozícióson, amelyen a világkép értékrendszerének minden egyes összetevője megtalálható, és amellyel leírható maga az egész rendszer. Így például a szeretet, a hűség, a munka a folklór rendszerében jól meghatározott helyet foglal el a pozitív értékpóluson, és cselekvésre indíthatja az egyént, ha szimbólum közvetíti feléje. Ugyanez áll a másik pólus alkotóelemeire is.

A megváltozott helyzetben, amikor a folklór elemeivel nap mint nap idegen, más környezetben találkozunk, a szimbólumok jelentése megváltozik. A folklórelemek ebben a helyzetben a mögöttük álló vagy feltételezett egészt jelentik, a rész az egész szimbóluma lesz. Létét már nem az egészhez való tartozása határozza meg, hanem sokkal inkább az a tény, hogy az egészet helyettesíti. Egy népművészeti tárgyhoz való ragaszkodásunkkal az egész népi kultúrához való ragaszkodásunkat fejezzük ki. Egy festett tányér, egy népdal, egy kiállítás a mögötte álló folklór egészét helyettesíti, de úgy, hogy ebbe a viszonyba belefoglaltatik az egyén is, aki a folklórelemek forgalmazásának szimbolikus gesztusában a folklórhoz tartozónak érzi, hiszi magát.

A népi kultúra mint rendszer fejlődésének egy olyan állapotába jutott, amelyben a ráirányuló ingerek nyomán újra szükségessé vált, hogy a már említett önmodellezési kísérlettel újra és újra meghatározza önmagát. Egyre fokozottabb mértékben szemiotizálódott, s így az önmagáról alkotott modelljéből sok minden kimaradt, a folklór hétköznapijainak sok-sok lényeges eleme kiszorult. Amire nem fogható rá a „népi” minősítés, annak nincs jelentősége, sem jelentése többé, az nem tekinthető értéknek, következésképpen nem kaphat helyet az önmegfogalmazási modellben. S mivel ezt a modellt el is kell fogadtatni, forgalmazni kell, a belekerült elemek ennek megfelelően alakulnak át. Így válik érthetővé az is, hogy csak az a tevékenységforma kaphat létjogosultságot és szélesebb körű nyilvánosságot, amely kellő mértékben ritualizálódott. Hiszen a rítusnak mint a szimbolikus kommunikáció egyik formájának az az elsődleges funkciója, hogy biztosítsa a helyesnek gondolt érték- és normarendszer elfogadását (vö. Hoppál–Niedermüller 1983a). Egy-egy ritualizált tevékenységformának az egész

szerkezete forgatókönyvszerűen előre meghatározott. Ha egy népszokást a felelevenítés vagy a színpadraállítás céljából rekonstruálnak, igyekeznek elemeit úgy megválogatni és összerakni, hogy autentikus, reprezentatív, művészi legyen, a lehető legtökéletesebben megfeleljen annak az önmodellnek, amelyet ma a folklór saját magáról forgalmaz. Ugyanez sok más olyan tevékenységformáról is elmondható, amelyeknek keretében a folklórelemek ma belépnek mindennapi életvitelünkbe. Az így ritualizálódott tevékenységformák, ha elnyerték az „eredeti”, „népi” jelzőt, szimbolikus jelentésekkel töltődnek fel, a népi kultúra egészét helyettesítik. A helyettesítésnek ebben a változatában viszont – szemben azzal, ahogyan a szimbólumok a viszonylagosan zárt rendszer állapotában működtek – élesen elválnak a helyettesített mint tartalom (a népi kultúra) és a helyettesítő mint kifejezés (népművészeti tárgy, tánc, szókás stb.). A helyettesítőnek, itt nincs saját értéke: az illető népi „dolog” menet közben kicserélhető vagy akár el is veszítheti eredeti népi jellegét, szenvedhet bármilyen torzulást, ezek már mit sem változtatnak a megemelt értéktartalmakkal telített, szimbolikus jelentésen.

Melyek ezek a folklórtól idegen értékek, amelyek a rendszer megváltozott állapotában előtérbe kerülnek, s amelyeket a népi elemekből építkező szimbólumok hivatottak felmutatni és elfogadtatni? A válaszhoz továbbra is a szimbólumok útját kell nyomon követnünk. A folklór mint rendszer elemeire hullásával és a folklorizmusfolyamatok előtérbe kerülésével a szimbólumoknak egy figyelmet érdemlő „átfordulása” következik be. Nézzük meg röviden ezt a folyamatot.

Én-tudata megalapozásához az egyén olyan szimbólumokat keres, amelyek megemelt értéktartalmakkal telítődtek s így segítségükkel meghatározhatja önmagát, ugyanakkor bekapcsolódva egy sokak által kialakított szimbólumhasználati gyakorlatba, egy közösség tagjának érezheti magát. Annak a közösségnek, amelynek tagjaként így biztonságban érezheti magát, választott szimbólumai az úgynevezett közösségi jelképek.

Láttuk, hogy a folklór mint rendszer szervezettebb szakaszában a szimbolikus cselekvések a kultúra két szerkezeti egysége között teremtették meg a kapcsolatot. Mint ilyenek magyarázták a világot, mégpedig úgy, hogy az értékeket a megfelelő helyükre tették. Az értékek közt való tájékozódás

egyben a világban való eligazodást is jelentette. Ebben a rendezett világban az egyén kész programot kapott arra nézve, hogy hogyan választhatja a pozitív értéket (a jót), hogyan kerülheti el a rosszat, avagy ha valamilyen okból mégis a rosszat választotta, a közösség milyen szankciókkal léphet fel ellene vagy érte.

A mai folklórtények mint szimbólumok szintén a népi kultúra tartozékai, de megváltozott az a kommunikációs kontextus, amelyben a jelentések termelődnek. A megváltozott kontextusban az értékek leszakadnak a rendszerről, világosan körvonalazódnak, külön életre kelnek. Leggyakrabban a következő megfogalmazásokban jelennek meg: „a népi kultúra a legfőbb érték”, „őrizzuk meg a népi kultúrát”, „ápoljuk hagyományainkat”, „a folklór mindenkié” és így tovább. Ezek a kijelentések kíméletlen élességgel és sokszor megfogalmazódnak, s így épp a kimondás, a tétellé válás folytán veszítik el érvényességüket. Hiszen az érték, ha önmagát tételezi értékként, ezzel a gesztussal azt is érzékelteti, hogy már nem áll mögötte egységes világkép, amelynek rendjét közvetíthetné, ami számára a hitelességet és a használhatóságot biztosíthatná. Éppen ezért már nem alakul ki az a transzformációs mechanizmus, amely a kultúra felszíni és mélyszerkezete között közvetít. Ez a fajta szimbólum nem készíti az egyént valódi cselekvésre, hiszen a manifeszt érték csak önmagát képes megmutatni, s így a szimbólum elveszti azt a képességét, hogy egyetlen tárgyban, egyetlen tétben a világról való elképzelést és tapasztalatot cselekvéssé, a cselekvést pedig világképpé transzformálja a mindennapig érték- és jelentéstermelés gyakorlatában.

Összefoglalásként azt mondhatjuk, hogy ma forgalmazódó közösségi szimbólumaink már nem nyújtanak magyarázatot a világról, nem igazolják cselekvéseink helyes vagy helytelen voltát. Nem igazítanak el, nem tájékoztatnak. Ehelyett magunk felé fordítottuk őket, többé már nem a világot, hanem saját magunkat magyarázzuk velük. Az érték, amelyet a jelkép felmutat és forgalmaz, úgy épül be az egyén értéktudatába, hogy közben az egyén saját magát rendeli hozzá. Ebben a folyamatban, amelyet joggal nevezhetünk a folklorizmus egyik legtisztább változatának, a folklórelemek az eszköz szerepét játsszák: kiszolgálják azt az igényt, amelynek hatására a néphagyomány önmagunk jelképévé vált.